

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ОСВІТНІХ ОКРУГІВ В УКРАЇНІ

Створення й функціонування освітніх округів ставить за мету відродити та примножити науковий і духовний потенціал нашої держави. Але не можна рухатися вперед, створювати оновлену систему освіти, відкидаючи національний здобуток минулих поколінь.

Створюючи національну систему освіти, доцільно вводити в неї елементи нового, прогресивного, будуючи й оновлюючи існуючу школу, спиратися не лише на зарубіжні зразки, а й подивитися назад, в історію розвитку освітніх (навчальних) округів у нашій державі, на українському національному ґрунті.

Певне значення мають праці Р. Гавриш, - у яких розглядаються проблеми шкільної діяльності земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865 – 1919 рр.; В. Курила, який досліджував проблему становлення й розвитку системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону у ХХ столітті; В. Боброва, – розвиток гімназій на півдні України (XIX – початок ХХ ст.) та ін.

Мета статті - дослідити й проаналізувати процес утворення освітніх округів їх діяльність, визначити рівні управління та прийняття рішень, їх впливи на вирішення проблем сучасної системи освіти.

Процес створення освітніх округів на території Російської імперії, а Україна на той час входила до її складу, був зумовлений необхідністю вирішення низки завдань, які б дозволили вивести освіту на більш новий і якісний рівень, наблизити його до європейського.

На теренах сучасної України існували Київський, Харківський, Одеський та Віленський навчальні округи. Розглядаючи сьогодні антологію становлення навчальних округів, ми схилиємося до того, що саме вони були тією інституцією, яка визначала шляхи й напрями розвитку освіти, формувала підвалини для становлення національної освіти, починаючи з XVIII століття й до 1918 року.

Процес створення освітніх округів, а потім і їхня діяльність були строго регламентовані межами законодавства, яке чітко визначало компетенцію попечителя округу та порядок діяльності. Але, водночас, перші положення мали в цілому більш загальний характер, наприклад, при виникненні питань, які не були передбачені Положенням, попечитель повинен був звертатися для їх вирішення безпосередньо до міністра або виносити на загальний розгляд Головного правління училищ, і це при тому, що він не зобов'язаний був постійно проживати на території округу (у більшості, майже всі попечителі проживали у м. Санкт-Петербурзі) [1].

Керування округом зводилося до управління справами університету, яке здійснювалося безпосередньо в ході візитів, тобто такий процес надавав певну свободу навчальним закладам, у першу чергу університетам, дозволяв уникати дріб'язкової опіки й деталізації, зводився до загального нагляду.

Так, характеристика діяльності першого куратора Харківського освітнього округу графа С. Потоцького свідчить про те, що при такому керівництві університетові була надана широка свобода, а саме те, що попечитель був уважним до діяльності університетського самоврядування, виконання основних положень уставу навчального закладу, вирішував усі проблемні питання, які мали місце в діяльності, підтримував відносини з громадою. Головне, на що сподівалися від цієї діяльності, було його вміння виразити й донести до відома міністерства ті проблеми, що потребували нагального вирішення на більш високому рівні [3]. Водночас, попечитель мав право запрошувати професорів для керівництва кафедрами; від нього залежав процес обрання почесних членів університету [6].

Таким чином, аналіз загального управління справами навчального округу дозволяє зробити висновок про те, що фактично всі важелі належали на першому етапі становлення округів (до 1835 року) училищним комітетам, які існували при кожному університеті. Саме їх діяльність робила вплив попечителя на стан справ опосередкованим.

Знайомство зі станом початкової освіти [2], де автори загострюють увагу на тих проблемах, що мають місце в губерніях і повітах, і порівнюють їх із загальноєвропейськими, а саме: народні читання являють собою специфічне російське явище, зумовлене низьким рівнем освіти народу. На Заході, де безграмотність у більшості держав вже стала історичним минулим, а в інших доведена до мінімуму, де книжки мають вільний доступ до народу, населення вже звикло самостійно читати друковану книгу, і в читаннях немає необхідності. У той час в умовах російського життя, особливо селянського, народні читання мають велике значення в загальній системі народної освіти.

Сьогоднішній статус освіти в українському суспільстві є результатом історичного розвитку системи навчання та виховання в Україні. У всі історичні періоди розвитку освіти важливу роль відігравали інституції, які організували освіту та керували освітнім процесом у державі в цілому та її регіонах.

Історія педагогічної думки в Україні дозволяє розглядати проблему реформування освіти через призму створення округів.

Початок XIX століття в Російській імперії також був багатим на реформи, які проводилися практично в усіх сферах діяльності. Не дивно, що вони відбулись і в освіті. Серед восьми міністерств, які беруть свій початок від Маніфесту 8 вересня 1802 року, є і Міністерство народної освіти, у підпорядкуванні якого були вищі, середні та нижчі навчальні заклади, Академія наук, типографії та цензура. Роль Колегії при міністрі для вирішення питань адміністративного, господарського, навчального й наукового характеру відігравала Комісія про училища. Указом від 24 січня 1803 року вона була перетворена в Головне правління училищ, до складу якого входили призначені царем чиновники, попечителі навчальних округів. Саме в цей день було введено посаду попечителя та створені перші шість навчальних округів: Віленський, Дерптський, Казанський, Московський, С.-Петербурзький і Харківський [4].

Попечителям освітніх округів доручалося піклування про устрій університету та інших училищ, благоустрій округу, після ознайомлення зі станом справ за інформацією університету, а де він був відсутній – за інформацією окремих училищ або безпосередньо на підставі особистого знайомства з округом, який повинен був здійснений один раз на два роки. Окрім цього, попечитель подавав міністру на затвердження професорів університету та директорів гімназій, щорічні звіти про

суми на утримання училищ округу [3].

Отже, освіті й педагогічній думці України XIX століття була відома модель діяльності освітніх округів. Згідно з "Попередніми правилами народної освіти" (24 січня 1803 р.) при Міністерстві просвіти створено Головне управління школами на базі Комісії для заснування шкіл. Головне управління складалося з шести осіб, кураторів шкільних округ, що вводилися щойно в життя. Куратори округ були представниками інтересів усієї округи в Петербурзі, де вони й мешкали. Фактичне керування школами на місці намічалось передати університетові кожної округи [3].

Процес утворення, а в подальшому – й діяльності, освітніх округів на території сучасної України був регламентований цими Правилами. Українські губернії щодо освітніх справ поділялися між шкільними округами.

Ми вважаємо, що система управління освітою, яка знайшла реалізацію у формі освітніх округів, на початку її створення мала на той час формальний характер, тому що фактично справа керування школами на місцях передавалася до відома університетів у кожній округі, яких ще на той час не існувало. Тому ми відмічаємо, що цей процес відбувався всупереч управлінській логіці, а саме починати речі потрібно з основи й вести потрібно поступово до вдосконалення, про що у своїй записці "Предварительныя рассуждения о просвещении вообще" зауважує І. М. Сперанський, – російський державний діяч за часів Олександра [4].

У 1804 році були видані "Статут університетів" і "Статут навчальних закладів, підвідомчих університету", чинність цих статутів зумовлена виникненням в Україні не тільки університетів, а й гімназій, повітових і парафіяльних шкіл. На початку XIX століття згідно зі статутом від 5 листопада 1804 року на території України функціонувало 2 навчальних округи – Харківський і Віленський [4].

Навчальні заклади Віленського навчального округу (охоплював Волинську, Київську, Подільську губернії) на чолі з Віленським університетом діяли за статутом 1804 року, але з деякими особливостями. У кордонах українських губерній (Харківська, Чернігівська, Київська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська), які входили до Харківського навчального округу, устанавлювалася система шкіл відповідно до статуту 1804 р.

Адміністративними центрами створених округів стали університети. Так, відповідно до Статуту створювалася мережа навчальних закладів, які носили всестановий характер: чотирикласна гімназія на чолі з директором, двокласне повітове училище на чолі з доглядачем та однорічне приходське училище. Середніми та нижчими навчальними закладами губернії завідував директор училищ, який обирався радою університету й був їй підзвітний. Поступово кількість таких навчальних закладів росла, і вже у 1835 році в Харківському навчальному округі було 13 гімназій, 116 повітових училищ, 136 приходських училищ [2].

У деяких селах цих губерній було відкрито парафіяльні, а в Полтаві, Харкові, Києві, Сумах, Чернігові, Прилуках, Ромнах, Охтирці та ін. – повітові училища [5]. Парафіяльні училища мали однорічний курс навчання, організовувалися в парафіях і повинні були готувати учнів до вступу в повітові училища. Їх завдання полягало в тому, щоб дати дітям "землеробського та інших станів" релігійне виховання й навички читання, письма та лічби, а також відомості з книги "Краткое наставление о сельском домоводстве". Парафіяльні училища існували на місцеві кошти й були підпорядковані наглядачам повітових училищ.

Перед повітовими училищами з дворічним курсом навчання, які створювалися в губернських і повітових містах, ставилося завдання – підготувати молодь до вступу в гімназії й дати потрібні знання відповідно до її стану, до рівня промисловості. У цих училищах учні вивчали: Закон Божий, книгу „О должностях человека и гражданина", російську граматику, каліграфію, малювання, правопис, географію, історію, арифметику, початкові відомості з географії, фізики тощо. Усі ці навчальні предмети викладали двоє вчителів. Повітові училища утримувалися з державного бюджету й податків населення. Наглядчі повітових училищ були підпорядковані директорам гімназій [1].

У губернських містах відкривалися гімназії з чотирирічним курсом навчання, мета яких – підготувати молодь до вступу в університети й навчати її наук, "потрібних для добре вихованої людини" [2]. До навчального плану гімназії входили такі предмети: латинська, німецька, французька мови, географія, історія, статистика, філософія, "красні науки" (словесність, теорія поезії, естетика), політичні науки, математика, фізика, природознавство [6]. У гімназії всі навчальні предмети викладали 8 – 9 учителів. Комплектувалися ці навчальні заклади з дітей дворян і чиновників, з-поза чого держава повністю брала гімназії на своє утримання [5]. Керівництво гімназіями здійснювали училищні комітети, університети. Перші гімназії в Україні були відкриті в Харкові, Чернігові, Катеринославі (1805), Новгород-Сіверському, Полтаві (1808), Херсоні (1814).

У Харкові (1812), Полтаві (1818) та Одесі було відкрито інститути шляхетних дівчат [6].

Аналізуючи типи навчальних закладів за списком 1914 року по Ізюмському повіту Харківської губернії (сучасні м. Ізюм, Барвінкове, с. Гаврилівка Харківської області та м. Слов'янськ Донецької області), звернемо увагу на їх різноплановість: Ізюмське жіноче училище, Слов'янське приватне семикласне чоловіче комерційне училище Є. Рудзької, Слов'янські дворічні чоловічі педагогічні курси, Слов'янське гірничозаводське нижче технічне училище, Слов'янська реміснична школа, Слов'янська керамічна школа, Барвінківське комерційне училище, Клас ручної праці при вищому початковому училищі, Технічні курси при 2-кл. залізничному училищі, Клас ручної праці при Барвінківському 2-кл. училищі, Пригожевська ткацька школа-майстерня [3].

Вищими навчальними закладами були університети, що мали певну автономію; керували ними ради, які обирали ректора й деканів факультетів. На університети, крім навчальних і наукових завдань та підготовки чиновників, покладалося керівництво всіма школами навчального округу. У 1805 році в Харкові відкрився перший в Україні університет. Він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу, у складі якого, крім українських губерній, були Орловська, Курська, Воронежська, Астраханська, Тамбовська губернії, Бессарабія, Грузія, Кавказька, Донська та Чорноморські області. У 1817 році в Одесі було засновано Рішельєвський ліцей, а в 1820 році – гімназія вищих наук у Ніжині. Повітові училища були в містах: Києві, Вінниці, Житомирі, Умані, Кам'янці-Подільському, Каневі, Білій Церкві та ін. [2].

На Правобережній Україні у Волинській, Київській, Подільській губерніях, що входили до Віленського навчального округу, школи працювали за окремим статутом. Парафіяльні училища були у віданні католицького й чернечих орденів. Існували примітивні сільські школи, де учнів навчали дяки [6].

Гімназії існували в Києві (1812) та Вінниці (1814). У Кременці на Волині в 1805 році було відкрито вищу гімназію,

яку реорганізовано було в 1819 році в ліцей. Усі ці навчальні заклади були з польською мовою навчання, російська мова вивчалась як дисципліна. Польська шляхта при потуранні царського уряду Росії посилено проводила колонізацію українського населення. Після знищення польського повстання (1830 – 1831 р.р.) на Волині, Поділлі та Київщині було закрито 245 початкових і середніх шкіл [1].

У 1832 році було утворено Київський освітній округ, до складу якого входили Волинська, Київська, Подільська та Чернігівська губернії [3].

У 30 – 40-х роках в Україні, крім шкіл Міністерства народної освіти й училищ інших відомств, яких було дуже мало, існували "бель-ланкастерські школи", "школи-дяківські", приватні школи. Розширилася мережа гімназій, у 1850 році в 9 українських губерніях існувало 18 гімназій, в яких навчалось 5316 учнів; крім того, було 2 ліцеї, 3 інститути шляхетних дівчат і 1 кадетський корпус.

Економічний розвиток країни сприяв відкриттю шкіл нового профілю: школи торгового мореплавства в Херсоні та виноградарства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі. Усього в 1856 році в українських губерніях існувало 1320 шкіл різного типу, де навчалось 67129 учнів [2].

У вітчизняній теорії й практиці сьогодні не накопичено достатнього досвіду організації діяльності освітніх округів. Не досить повно досліджено організаційно-педагогічні умови роботи закладів системи освіти (дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні школи, заклади системи професійно-технічної освіти та вищі навчальні заклади I – IV рівнів акредитації, позашкільних навчальних закладів, консультативних пунктів) у межах освітнього округу на регіональному рівні. Не розроблені умови їх функціонування у співпраці.

Системний підхід до аналізу змісту діяльності дошкільних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних установ, вищих навчальних закладів I – IV рівнів акредитації, консультативних пунктів, позашкільних навчально-виховних закладів дозволяє виявити й систематизувати спільні їх ознаки, цілі, завдання та властивості в освітньо-виховній діяльності, що, у свою чергу, окреслює структурно-функціональні зв'язки між названими типами навчально-виховних закладів з метою утворення освітнього середовища, що має важливе соціально-педагогічне значення як на рівні селища, міста, регіону, так і держави в цілому. Актуальність утворення освітньо-виховного середовища навчальними закладами різного типу полягає в тому, що воно забезпечує ефективну реалізацію наступності у формуванні особистості сучасного учня загальноосвітньої школи, розвитку його обдарованості, професійного самовизначення.

У сучасній педагогічній практиці значного поширення набув процес утворення навчально-виховних закладів нового типу, до яких потрібно віднести ліцеї, гімназії, колегіуми, що є результатом прояву позитивних тенденцій реформування, модернізації освітньої галузі.

Водночас з появою навчальних закладів нового типу ми відчуваємо відсутність чітко визначеної моделі сучасного випускника навчального закладу. У кожному навчальному закладі є модель, яку він формує, є чітко визначене завдання цього закладу, але ми вважаємо, що не існує наступності в його подальшому вирішенні. Тобто відповідно до Державного стандарту освіти випускники дошкільних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів одержують певну суму знань, умінь і навичок, певні компетенції, але при цьому в системі освіти відсутня можливість поетапного визначення ефективності навчання, виховання, допрофесійної й професійної підготовки, їх соціальної й психологічної готовності до життя в сучасних умовах.

Висновок. Аналіз процесу утворення та діяльності освітніх округів на сучасній території України дозволяє дійти певних висновків щодо визначення етапів їх становлення.

Перший етап – остання чверть XVIII ст. – 1803 рік, – виникнення округів як форми управління освітою регіонального типу на території нашої держави.

Другий етап – 1804 – 1835 рр., – становлення нової системи, прийняття "Положення про навчальні округи Міністерства народної освіти", яке було затверджено указом Сенату 25 червня 1835 року.

Третій – 1835 – 1918 рр., – етап стабільного функціонування, в якому ми виділяємо 1884 рік – прийняття нового статуту університетів.

Етапна структура формування історичних умов виникнення освітніх округів на території України дозволяє визначити систему чинників, що суттєво впливають на розвиток цієї педагогічної системи.

Таким чином, історична перспектива розвитку національної системи освіти, орієнтує нашу увагу відносно процесів оптимізації, модернізації, трансформації та реформування освітнього середовища на рівні організації освітніх округів як інноваційної педагогічної системи відкритого типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. – К. : Освіта, 1992. – 109 с.
2. *Анрен В.* Докладная записка попечителя Харьковского учебного округа, представленная в 1900 году господину министру народного образования.
3. *Зайцев Б.П.* Попечители Харьковского учебного округа просвещения / Б.П. Зайцев, С.И. Посохов. – Харьков : ун-т внутр. дел, 2000. – 124 с. (Харьковский биографический словарь).
4. *Зайченко О.І.* Наукові засади реформування управлінської діяльності районного відділу освіти в сучасних умовах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ольга Іванівна Зайченко. – К., 1998. – 179 с.
5. *Паламарчук В. Ф.* Концептуальні основи діяльності навчальних закладів нового типу / В.Ф. Паламарчук, Б.Г. Чижевський // Рід. шк. – 1993. – №2. – С. 47-49.
6. Протокол заседания Совета при попечителе Харьковского учебного округа 21 марта 1879 г. – Харьков, 1879.

Подано до редакції 10.06.2010

РЕЗЮМЕ

Здійснено аналіз діяльності освітніх округів, визначено етапи їх становлення та розвитку.

Ключові слова: навчальний округ, Київський, Харківський, Одеський та Віленський навчальні округи.

Т.В. Шушара

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОКРУГОВ В УКРАИНЕ

РЕЗЮМЕ

Осуществлен анализ деятельности образовательных округов, определены этапы их становления и развития.

Ключевые слова: учебный округ, Киевский, Харьковский, Одесский и Виленский учебные округа.

T.V. Shushara

**HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS OF ACTIVITY OF UKRAINIAN EDUCATIONAL REGIONS
SUMMARY**

The article analyzes activity of educational regions, determines stages of their formation and development.

Keywords: educational region; Kyiv, Kharkiv, Odesa and Vilna educational regions.
